

Tomka Béla

A magyar malomipar finanszírozása (1895–1913)*

A magyar gazdaságtörténet-írás hagyományosan kiemelt jelentőséget tulajdonít a malomiparnak a dualizmus kori magyar gazdasági fejlődésben. A század első felének ipartörténeti munkái éppúgy megkülönböztetett terjedelemben foglalkoznak ennek az iparágnak a történetével,¹ mint az utóbbi évtizedekben született gazdaságtörténeti szintézisek.² Ezek eredményeinek alaposabb áttekintésére itt természetesen nem vállalkozhatunk, így csupán néhány jellegzetes véleményre utalunk.

Berend T. Iván és Ránki György érvelése szerint más kelet-európai és délkelet-európai országoktól eltérően – ahol az exportcikkek zömét nyersanyagok és mezőgazdasági termékek, és nem feldolgozott ipari termékek adták –, Magyarországon kedvezőbb szerkezetben bonyolódott a kivitel, mindenekelőtt épp a fejlett malomiparnak köszönhetően: a nagy mennyiségben termelt búza jelentős része feldolgozott formában került exportra. A Magyarországon nagyarányú lisztexport tehát – eltérően pl. a romániai búzaexporttól – segítette az iparfejlődést. A malmok építése és üzemeltetése gépipari, építőipari és más termékeket igényelt. Ráadásul a malmok gépi berendezések iránti igénye olyan arányú volt, hogy ez – technikai innovációkkal párosulva – megkönnyítette egyes cégek nagy szérianagyságának elérését, ezzel az exportban is fokozva versenyképességüket.³ A malmoknak szintén kiemelkedő jelentőséget tulajdonít Kövér György, aki egyenesen „malomiparosítás”-ról ír, arra utalva, hogy a malomipar húzóágazata volt a magyar gazdasági növekedésnek ekkoriban.⁴

A malomipar tehát nem tekinthető a magyar gazdaságtörténetírás által elhanyagolt területnek. Ugyanakkor a malmok dualizmus kori története iránti fokozott figyelem egyben szelektív is volt. A malmok működésének technológiai problémái, a termelés és az üzemek természetes jellemzői (az alkalmazott gépek és teljesítményük, a berendezések energiaforrásai, a termelés mennyiségi jellemzői stb.) domináltak az elemzésekben.⁵ Ugyanez érvényes a korabeli statisztikai adatgyűjtésre és ezek későbbi rendszerezésére, elemzésére is, amelyek – mint az 1884-es adatösszeírás esetében – a hajtóerőt, a tüzelőanyag-felhasználást, az előállított

* A tanulmány az OTKA (T 023174) támogatásával készült.

1 *A bengerszékek fejlődése* 1928; Schmidt 1929; Árvay 1941; Szterényi–Ladányi 1933; Futó 1944.

2 Sándor 1954: 460, 480, 488–490, 494–497; Berend–Ránki 1955: 143–158.

3 Berend–Ránki 1979: 129–131.

4 Kövér 1982: 209.

5 Molnárfi 1970: 298–308.

fő- és melléktermékeket, a termelési kapacitást, a feldolgozott nyersanyagot, a piacok jellemzőit vizsgálták.⁶ Ezzel szemben a malmok finanszírozásának, a malmok pénzügyi helyzetének kutatása mindmáig háttérbe szorult. Nincsenek szisztematikus ismereteink arról, hogy a dualizmus kori magyar gazdaság ezen kulcsfontosságú ága milyen tőkeforrásokkal rendelkezett. A szakirodalom a fináncsőke nagy szerepéből kiindulva azt feltételezte – ám empirikusan nem bizonyította –, hogy a bankok jelentették a malomipar fő tőkeforrását.⁷

A következőkben e hiányok részbeni pótlására vállalkozunk az 1890-es évek közepe és 1913 közötti időszakra vonatkozóan. Mindenekelőtt a jelzett problémának a megoldásához kívánunk adalékokkal szolgálni: Milyen pénzügyi jellemzői voltak a malomipar adott periódusban való növekedésének? A szükséges tőkét saját felhalmozásuk által teremtették-e elő, vagy valamilyen külső finanszírozás – pl. bankok – révén jutottak hozzá? Amennyiben külső forrásokra alapoztak, melyek lehettek ezek?

A malomipar tőkeellátását két fő szempont alapján és két szinten vizsgáljuk. Szándékunk szerint e vizsgálatok kiegészítik egymást. A fő szempontok: a malomipari vállalatok hosszútávú felhalmozásának finanszírozása, s a malomcégek rövidlejáratú hitelszükségletének forrásai. A vizsgálat egyik szintjét a makroszint jelenti. Mivel az iparág egészére vonatkozó pénzügyi adatok csak igen korlátozottan állnak rendelkezésre, így nagy jelentősége van a mintavételen alapuló adatgyűjtésnek. Ennek segítségével vizsgáljuk, hogy a saját és külső forrásoknak milyen jelentőségük volt a tőkeszükséglet biztosításában. A malomipari minta nyilvános mérlegeiből a következő adatsorokat készítjük el: az „állótőke”, a „hitelezők”, a „leírások” és „tartalékok”, az „idegen és a saját tőke”, a „mérlegfőösszeg”, a „belső finanszírozás” (nyereségek, leírások, tartalékok összege) és az „összes finanszírozás” (külső és belső finanszírozás összesen) alakulása. Ezekből következtetünk a külső források jelentőségének alakulására a malomipar tőkefelhalmozásában (állótőke/hitelezők; idegen tőke/saját tőke), illetve az önfinanszírozóképesség változására (állótőke/leírások és tartalékok; belső finanszírozás/összes finanszírozás).⁸

A mintába a következő malmok kerültek: a *Pesti Hengermalom Társaság*, az *Első Budapesti Gőzmalom Rt.*, a *Pesti Viktória Gőzmalom*, a szintén budapesti *Erzsébet Gőzmalom Társaság*, a *Zombori Hengermalom Rt.* (korábban *Zombori Export Gőzmalom Rt.*), a *Váci Hengermalom Rt.*, a debreceni *István Gőzmalom Társaság* és a miskolci *Borsod-Miskolci Gőzmalom Rt.*

A mintavételnek – azon túl, hogy a legnagyobb budapesti exportmalmok mellett kisebb és nem budapesti telephelyű vállalatokat is igyekeztünk szerepeltetni – mindenekelőtt praktikus szempontjai voltak: vagyis olyan malmok kerültek a mintába, melyek a vizsgált periódusban mindvégig működtek, s így viszonylag jó forrásadottságokkal rendelkeznek. A legnagyobb magyarországi malom (az

6 Halkovics 1997: 714.

7 Sándor 1954: 460, 480, 488–490, 494–497; Berend–Ránki 1955: 143–158.

8 A mérleg tételek viszonyszámaira lásd Tilly 1978.

Első Budapesti Gőzmalmi Rt.) mellett emiatt olyan viszonylag kis méretű malom is szerepel, mint a *Váci Hengermalom Rt.*

A vizsgálat másik szintjét a vállalati vagy mikroszint jelenti. Ezt egyrészt egy kiválasztott malom (az *Első Budapesti Gőzmalmi Rt.*) oldaláról közelítjük meg, másrészt a malmokkal kapcsolatban álló bankok oldaláról, a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bankot* kiválasztva. A vállalati szintű kutatások a minta vizsgálata során nyert információk kontrollját jelenthetik, illetve kiegészíthetik azokat.

Az elmondottak meghatározzák a tanulmány szerkezetét is. A továbbiakban elsőként a felhasznált források legfontosabb jellemzőit ismertetjük. Ezután kerül sor a malomipar finanszírozásának bemutatására először makroszinten, elsősorban a malomipari minta tanulmányozásának segítségével. A mikroszint ezt követő vizsgálatára mind a malmok, mind pedig a malmokkal kapcsolatban álló bankok oldaláról a kiválasztott malom, illetve a kiválasztott nagybank elemzésével kerül sor. Végül a tanulmányt a legfontosabb eredmények összefoglalása zárja.

A FELHASZNÁLT FORRÁSOKRÓL

A felhasznált pénzügyi adatok forrását a malomipari vállalatok és a velük kapcsolatban álló bankok mérlegei jelentik. A nyilvános mérlegek többnyire hozzáférhetőek korszakunkra vonatkozóan, de ahol azok rendelkezésre álltak, az intern mérlegeket is felhasználtuk.

A nemzetközi gazdaságtörténetírásban a mérleganalízis a kutatók bevett és gyakran alkalmazott eszközei közé tartozik. Főként ipari vonatkozásban használták eddig is széleskörűen, mivel a részvénytársaságoknak – amelyek nyilvános számadásra kötelezett vállalatok lévén a legnagyobb mennyiségben és a leghozzáférhetőbb módon publikálták mérlegeiket – nagy szerepet tulajdonítottak a modern nagyipar kialakulásában.⁹ A bank–ipar kapcsolat kutatói szintén élnek ezzel az eszközzel, mint azt Alice Teichova, Richard H. Tilly, Volker Wellhöner, Peter Hertner és mások munkái bizonyítják.¹⁰

Az üzleti mérlegek nagy konzisztenciával rendelkező források. Az egyes tételek tartalma gyakran hosszú perióduson keresztül nem vagy alig változik, így folyamatos, egymással összevethető adatsorhoz juthatunk felhasználásukkal. Hosszabb távon még a nyilvános mérlegek is értékes összehasonlításokat tehetnek lehetővé.

Olyan forráscsoportról van azonban szó, amelyet a hazai gazdaságtörténeti irodalom mindeddig kevésbé hasznosított. A nagyszámú üzemtörténeti munkában a naturális mutatók felhasználása dominál, s alig akad a vállalat pénzügyi helyzetére vonatkozó utalás: így nem meglepő, hogy az üzleti mérlegek felhasználása is háttérbe szorul. Csak az újabb banktörténeti irodalomban találkozhatunk ilyen

⁹ A mérlegek, mint gazdaságtörténeti források használatára a nemzetközi irodalomban példaként lásd: Mosser 1980; Tilly 1978; Landes 1986; Kocka 1969.

¹⁰ Hertner 1980; Tilly 1978; Wellhöner 1989; Wellhöner–Wixforth 1990; Pohl 1982.

jellegű kísérletekkel.¹¹ A mérlegek mellőzése annak ellenére megfigyelhető, hogy a nyilvános mérlegek minden részvénytársaságra vonatkozóan folyamatosan rendelkezésre állnak a különféle pénzügyi évkönyvekben, compassokban, s az évi üzleti jelentésekben.¹²

A mérlegadatok felhasználása ugyanakkor módszertani problémákat is felvet. A gazdaságtörténeti irodalom szokásos ellenérve a mérlegek alkalmazásával szemben, hogy kevésbé hasznosíthatók, mert adataik különféle „kozmetikázására” nyújtanak lehetőséget, vagyis a cégek meghamisíthatták őket. E veszély elvileg valóban létezik.

A mérlegtételek közötti átcsoportosítások legfontosabb célja a nagyobb likviditás kimutatása lehetett. Ennek megfelelően bank esetében a rövidlejáratú kihelezések, míg iparvállalatnál a hosszúlejáratú kötelezettségek felduzzasztására kerülhetett sor, vagyis például egy banknál az aktív tételeken belül az értékpapírtárca, a szindikátusi részesedések és az adósok hátrányára, s a váltótárca, folyószámlahitelek javára történtek általában átcsoportosítások.

A mérlegek kozmetikázásának másik fontos oka a rejtett tartalékok képzése lehetett, amelyek a stabil üzletpolitika, az állandó osztalékok kifizetésének egyik eszközét jelentették a korszakban. Emiatt a kor közgazdasági irodalma is csak afféle kegyes csalást látott a jelenségben, aminek tulajdonképpen nyertese a gazdaság egésze volt. A belső mérlegek és a publikált, nyilvános mérlegek összehasonlítása azonban azt mutatja, hogy a nyilvános mérlegek lényeges megváltoztatására csak elvélve kerülhetett sor, s így nem indokolt az üzleti mérlegek gazdaságtörténeti célú használatával szembeni fenti ellenvetés.¹³

A mérlegek használata elleni érv lehet az is, hogy azok csak egy-egy nap állapotát – a német közgazdasági irodalomban használt heurisztikus kifejezéssel „Bestandsgrösse”-t –, s nem folyamatokat – azaz „Strömungsgrösse”-t – tükröznek, vagyis a rendszeres üzletek nem jelennek meg benne.¹⁴ A történeti kutatást nyilvánvalóan nem egyetlen év (illetve nap) mérlegadatai foglalkoztatják, hanem a mérlegekből hosszabb távon kiolvasható fejlődési tendenciák. A mérlegkészítés időpontjai között elvileg valóban létezhet más jellegű üzletpolitika is, mint ami a mérlegből kiolvasható. Az intern mérlegekkel kapcsolatos gyakorlati tapasztalataink azonban mindenképpen ellentmond annak az elképzelhető ellenvetésnek, hogy az év végi állomány nem jelezheti az év más szakáiban meglévő állapotot. Egyetlen példával érzékeltetve: 1901. december 31-én a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank*nál a nyolc legnagyobb folyószámlatartozással rendelkező ipari cég – amelyek a folyószámlahitelek szinte egészét, 97,2%-át (13.148.433 korona) lefedték – közül hét már egy évvel korábban is a folyószámlahitel-felvevők között volt,

11 Az újabb hazai gazdaságtörténeti irodalomban lásd például a következő munkákat: Kövér 1989; Pogány 1989.

12 A pénzügyi évkönyvek különböző címeken és kiadásokban láttak napvilágot. Lásd *Magyar Compass*. Szerk.: Mihók Sándor (1874–1888); Armbruster Jakab és G. Nagy Sándor (1889–1893); G. Nagy Sándor (1894–1913).

13 Tomka 1999.

14 Wellhöner–Wixforth 1990: 16.

s ezek már ekkor is a hitelek túlnyomó részét, 61,5%-át összpontosították.¹⁵ Semmi sem szól amellett, hogy a bank gyakorlatilag ugyanazon vállalatokat preferálta év végi hitelezéseikor, év közben pedig más üzletpolitikát folytatott, hiszen a mérlegek nyilvánvalóan többek között a kibocsátó vállalatok és a befektetők közötti kommunikációt is szolgálták. Ha egyes tételek abszolút nagysága egy-egy évben nem is kérhető számon, ez a kommunikációs funkció megakadályozta azt, hogy a vállalat túlzottan – és különösen hosszabb távon – manipulálja a mérlegeket.

Ha egy cég a valóságosnál lényegesen kedvezőtlenebb képet alakít ki magáról, az lemond arról, hogy a kedvező piaci megítélés által olcsón jusson tőkéhez – részvényárfolyam-emelkedés révén. A belső mérlegek – többek között – az ilyen átcsoportosítások kiszűrését is lehetővé teszik.¹⁶ A másik oldalon szintén létezett korlát: a valóságosnál kedvezőbb üzleti helyzet feltüntetését a Kereskedelmi Törvény szabályozása természetesen megakadályozta.

A Kereskedelmi Törvény ugyanakkor meglehetősen szabad kezet adott a vállalatok számára mérlegeik összeállításában, így azok különböző séma szerinti mérlegeket publikáltak. Előfordulhatott, hogy még az azonos gazdasági ágban, pl. a malomiparban működő cégek is eltérő séma szerint készült mérlegeket tettek közzé. Ezért a mérlegek felhasználásához a mérlegtételek standardizálása, vagyis a különféle elnevezésen szereplő, de azonos tartalmat hordozó mérlegtételek kiszűrése volt szükséges. A malomipari mérlegekben néhány, a vizsgálatunk szempontjából fontosabb tétel a következő elnevezések alatt található meg:

- „Állótüke”: lakóház, munkáslakások, gyár, malom gépekkel, gépek és berendezések, iparvágányok, raktárépületek, villámberendezések, villamos berendezések, gyárépület stb.
- „Hitelezők”: elfogadványok, folyószámla, különféle hitelezők, hitelezők, szenvedő váltók, nevesített hitelező (pl. *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Váci Hengermalom* stb.) stb.
- „Tartalékok”: tartalékalap, tartalék, adótartalék, különleges tartalék stb.
- „Leírások”: amortizációs alap, amortizáció, leírások stb.¹⁷

A torzítás valóságos veszélye ugyanakkor nyilvánvalóan fel sem merülhet a belső, intern mérlegeknél, így ezek felhasználása során az ellenérvek eleve nem játszhatnak szerepet. A belső mérlegek azt is lehetővé teszik, hogy a mérlegmellékleket felhasználva a malmok egyes üzletágainak esetében – különösen a folyószámla- és váltóhiteleknél, valamint adósságoknál –, egyes vállalatokra lebontva is megállapítsuk a hitel- és betétállomány nagyságát.

15 Magyar Országos Levéltár (= MOL) Z 49 Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Könyvelőség, Mérlegek 73. cs.

16 Így állapíthatjuk meg például, hogy 1901-ben a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* esetében a „befizetések szindikátusokba” a tényleges 15.553.906 K-ról 3.268.435 K-ra csökkent, az „adósok” tétele pedig a tényleges 57.156.092 K-ról 41.780.778 K-ra apadt a nyilvános mérlegben az átcsoportosítások következtében. MOL Z 49 Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Könyvelőség, Mérlegek 80. cs.

17 Lásd *Magyar Compass* különböző évfolyamai.

Végeredményben megállapítható, hogy az üzleti mérlegek mint gazdaságtörténeti források elutasítása nem indokolt, alkalmazásuk a kutatásokban hasznos eredményekhez vezethet. Mindazonáltal a forráskritika igencsak kívánatos az eltérő mérlegelési gyakorlatok miatt, s egyéb kiegészítő, illetve kontrollt szolgáló források bevonása is szükséges lehet.

A MALOMIPAR FINANSZÍROZÁSA

Makroszint

Az iparvállalatok tőkeforrásainak vizsgálatára több lehetőség is kínálkozik. Ezek közül az egyik az ipari cégek tőkefelhalmozásának a mérlegek felhasználásával történő vizsgálata, amelyet számos szerző (pl. Alois Mosser, Richard H. Tilly, Volker Wellhöner) alkalmaz a nemzetközi szakirodalomban.¹⁸

Német vonatkozásban például Volker Wellhöner a nyilvános mérlegek „hitelezők” tételének az „állótőkéhez” viszonyított arányának alakulásából von le következtetéseket az iparvállalatok finanszírozásának forrásait illetően.¹⁹ Wellhöner szerint ez jelzi a bankhitelek arányának alakulását az iparvállalati felhalmozásban: ha a hitelezők aránya nőtt az állótőkéhez viszonyítva, akkor az iparvállalat függősége nőtt, ellenkező esetben pedig csökkent a „line-credit”-té vált bankhitelektől. Szintén Wellhöner az önfinanszírozás fokára a „leírások” és a „tartalékok” összegének az „állótőkéhez” viszonyított arányából következtet.

Hasonló elemzési célokra rendelkezésre állnak más mutatók is, mint az „eladósodási koefficiens”, melyhez az „idegen tőke” (a teherből levonva az alaptőkét és a tartalékokat) és a „saját tőke” (alaptőke és a tartalékok összege) hányadosaként juthatunk. Minél nagyobb ez az arányszám, annál nagyobb mértékben vesznek igénybe termelésükhöz idegen tőkét a vizsgált cégek.²⁰

Az önfinanszírozás lehetőségének, mértékének mérésére ugyancsak használható a belső finanszírozás arányának alakulása az összes finanszírozáshoz viszonyítva (lásd Ábra). A belső finanszírozást három mérlegtétel, a „nyereség”, a „leírások” és a „tartalékok” együttes nagysága jelzi, míg az összes finanszírozást a „mérlegfőösszeg” mutatja.

Eladósodási koefficiens I. = Hitelezők/Állótőke

Eladósodási koefficiens II. = Idegen tőke/Saját tőke

Önfinanszírozás = Leírások+Tartalékok/Állótőke

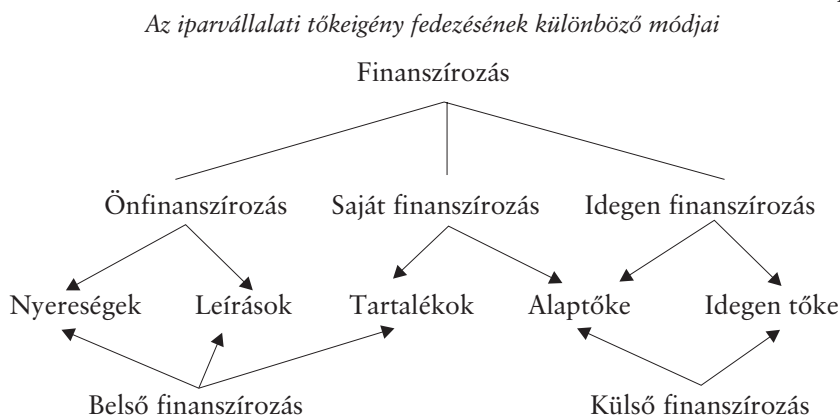
Belső finanszírozás aránya = Belső finanszírozás/Összes finanszírozás =
Nyeresség+Leírások+Tartalékok/Összes finanszírozás

¹⁸ Mosser 1980; Tilly 1978; Wellhöner 1989.

¹⁹ Wellhöner 1989: 64.

²⁰ Tilly 1978: 163–168.

Ábra



Forrás: Tilly 1978: 167.

Egy korábbi tanulmányban kísérletet tettünk a magyarországi ipari nagyvállalatok banki hitelkapcsolatainak vizsgálatára a századfordulón.²¹ Mivel az ipar egészére vonatkozóan nem rendelkezünk megfelelő adatokkal, egy olyan ipari nagyvállalati mintán végeztük el a vizsgálatot, ahol az egyes mérlegtételek összehasonlítására kedvezőbbek a feltételek, mint az összes iparvállalat esetében. A mintába az 1912-ben 10 millió K alaptőkét elérő ipari részvénytársaságok kerültek. 1912-ben 9 ilyen cég létezett (*Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű, Salgótarjáni Kőszénbánya, Hernádvölgyi Magyar Vasipar, Magyar Általános Kőszénbánya, Magyar Cukoripar, Magyar Textilipar, Urikány–Zsilvölgyi Kőszénbánya, Dreher Antal Serfőzdei Rt.* és a *Ganz Villamossági Gyár*).²² A korábbi években (1896, 1901, 1906) is ugyanezen vállalatok mérlegeit vizsgáltuk.²³

1. táblázat

Ipari nagyvállalati minta állótőkéjének és a hitelezők mérlegtételének alakulása, 1896–1912 (A és B oszlop 1000 K-ban)

| Év | Állótőke (A) | Hitelezők (B) | (B) az (A) %-ában |
|------|--------------|---------------|-------------------|
| 1896 | 69.662 | 20.836 | 29,9 |
| 1901 | 113.471 | 29.245 | 25,8 |
| 1906 | 127.820 | 44.189 | 34,6 |
| 1912 | 232.573 | 41.179 | 17,7 |

A minta összetétele: *Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű, Salgótarjáni Kőszénbánya, Hernádvölgyi Magyar Vasipar, Magyar Általános Kőszénbánya, Magyar Cukoripar, Magyar Textilipar, Urikány–Zsilvölgyi Kőszénbánya, Dreher Antal Serfőzdei Rt.* és a *Ganz Villamossági Gyár*.

Forrás: *Magyar Compass* megfelelő kötetei. (Saját számítás)

²¹ Tomka 1999: 100–104.

²² A röviddel azelőtt megalakult *Nyugatmagyarországi Kőszénbánya Rt.*-t nem vettük fel a mintába.

²³ A 9 vállalat közül 1896-ban 6, 1901-ben 7, 1906-ban szintén 7 működött.

Az eredmények azt mutatják, hogy a „hitelezők” állótőkéhez viszonyított aránya tendenciájában csökkent a döntően nehézipari vállalatokból álló minta esetében – 1906 kivételével. (1. táblázat) Wellhöner interpretációja szerint ez azt jelenti, hogy az iparvállalatok fokozódóan függetlenedtek a banki forrásoktól. (Mindazonáltal az ilyen jellegű számítások eredményeit – legalábbis hazai viszonylatban – óvatosan kell kezelnünk, mivel a nehézipari nagyvállalatok példája azt mutatja, hogy a hitelezők mérlegtétel alig vagy egyáltalán nem tartalmazott bankhiteleket, hanem csupán más iparvállalatokkal szembeni kötelezettségeket, amit a korban „áruadósok”-nak neveztek.) Az említett következtetést mindenesetre alátámasztja a századelő két legnagyobb alaptőkéjű hazai ipari társaságának, a *Rimamurány–Salgótarjáni Vasműnek* és a *Salgótarjáni Kőszénbányának* a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bankkal* kialakított hitelkapcsolatainak alakulása, amit különösen érdekessé tesz számunkra az a tény, hogy e vállalatokat a korábbi kutatás a bank érdekkörébe sorolta.²⁴ A vállalati mérlegekből azt láthatjuk, hogy bármilyen mutatót veszünk is alapul, korszakunkban – átmeneti megingásokkal ugyan, de – csökkent a *Salgótarjáni Kőszénbánya* adósságainak jelentősége.²⁵ A tendencia egyértelműen az önfinanszírozás, illetve a hosszúlejáratú tőkeszükséglet növekedése, s ennek a tőkepiacról való közvetlen fedezése irányába mutat. A *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* hitelei gyakorlatilag nem jutottak szerephez a vállalat finanszírozásában. Ellenkezőleg: rendszeresen az iparvállalat helyezte el – esetenként igen tetemes összegű – betéteket a bankban. A *Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű* adatainak elemzéséből hasonló képet nyerünk. Megerősítik ezt a vállalat igazgatósági ülési jegyzőkönyvei is, amelyekben műszaki, üzemviteli ügyek dominálnak, s pl. 1895 és 1898 között alig található utalás bármiféle bankkapcsolatra. Ezenkívül a *Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű* nem csupán saját üzemének finanszírozására volt képes, hanem törekedett a „csatlakozott vállalatok” bankadósságainak teljes kifizetésére is. E célra a vállalat gyakran alaptőke-felemeléssel biztosította a forrásokat.²⁶

Mint említettük az iparvállalati önfinanszírozás, a saját tőkefelhalmozó-képesség másik mutatója lehet az, hogy az iparvállalatok a profitból mennyit fordítottak felhalmozásra. Erre a leírások és a különféle felhalmozott tartalékok együttes összegének az állótőkéhez viszonyított arányából következtethetünk.²⁷ Ennek alakulását az említett iparvállalati minta esetében a 2. táblázat mutatja. A mérleginterpretáció problémái itt nem jelentkeznek olyan zavaróan, mint az előzőekben, így megállapíthatjuk, hogy a trend egészen egyértelmű. A 9 legnagyobb hazai ipari részvénytársaság 1896 és 1912 között mind nagyobb mértékben vált képesé arra, hogy saját erőből finanszírozza felhalmozását.

24 Berend-Ránki 1955: 149–150; Tomka 1999: 101–102; A levéltári források: MOL Z 233 Salgótarjáni Kőszénbánya Rt., Könyvelőség, 41. kötet; MOL Z 49 Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Könyvelőség, 18, 43–44, 79–80, 115–117, 159–160, 191–192. cs.

25 MOL Z 233 Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. Könyvelőség, 41. kötet. (Saját számítás)

26 MOL Z 368 Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. Igazgatósági iratok. 2. cs. 1.t. Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek. 1909. június 26.

27 Wellhöner 1989: 63.

2. táblázat

Ipari nagyvállalati minta önfinanszírozóképességének alakulása, 1896–1912

| | 1896 | 1901 | 1906 | 1912 |
|-------------------------------------|--------|---------|---------|---------|
| Állótőke (A) (1000 K) | 69.662 | 113.471 | 127.820 | 232.573 |
| Leírások és tartalékok (B) (1000 K) | 25.220 | 50.255 | 74.803 | 163.040 |
| (B) az (A) %-ában | 36,2 | 44,3 | 58,5 | 70,1 |

A minta összetétele: *Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű, Salgótarjáni Kőszénbánya, Hernádvölgyi Magyar Vasipar, Magyar Általános Kőszénbánya, Magyar Cukoripar, Magyar Textilipar, Urikány–Zsilvölgyi Kőszénbánya, Dreher Antal Serfőzdei Rt. és a Ganz Villamossági Gyár.*

Forrás: *Magyar Compass* megfelelő kötetei. (Saját számítás)

A legnagyobb, magyarországi ipari részvénytársaságok esetében egyértelmű tehát a külső tőkeforrásoktól való függetlenedés tendenciája. Kevésbé egyértelmű eredményekre vezetnek azonban ugyanezen mutatók a malomipar esetében, ahol azonos jellegű számításokat végeztünk a – korábban bemutatott – malomipari mintán (a mintába a következő malmok kerültek: a *Pesti Hengermalom Társaság*, az *Első Budapesti Gőzmalom Rt.*, a *Pesti Viktória Gőzmalom*, a szintén budapesti *Erzsébet Gőzmalom Társaság*, a *Zombori Hengermalom Rt.* [korábban *Zombori Export Gőzmalom Rt.*], a *Váci Hengermalom Rt.*, a debreceni *István Gőzmalom Társaság* és a miskolci *Borsod-Miskolci Gőzmalom Rt.*).

A leírások és tartalékok állótőkéhez viszonyított aránya tendenciájában nőtt a malomipari minta esetében a vizsgált periódusban. (3. táblázat) Míg 1889-ben a leírások és tartalékok együttesen az állótőke 61,1%-át tették ki, ez az 1894-ben látható átmeneti növekedés után egészen a századfordulóig ehhez hasonló szinten, 65–66% körül maradt. A századfordulót követően azonban 80% fölé emelkedett ez az arány, s az 1906-os kisebb visszaesés után mindvégig ezen a szinten is alakult. A budapesti és a vidéki malmok megfelelő arányai között 1889-ben még jelentős különbségek voltak, jelezve, hogy ekkor még a vidéki malmok a budapestieknél jóval nagyobb arányban támaszkodtak saját forrásaikra felhalmozásuk során. Később azonban ezek az eltérések jelentősen mérséklődtek, s előbb, az 1890-es évek közepére a vidékiek aránya csökkent a fővárosi malmoké alá, majd fordítva, s később is többször megváltozott e viszony előjele. Ez az adatsor tehát az önfinanszírozás enyhe fokozódására utal, legalábbis az 1890-es éveket és a századfordulót követő bő évtizedet összevetve.

A hitelezőknek az állótőkéhez viszonyított aránya ugyanakkor jelentősen növekedett, ami a fokozódó malomvállalati eladósodást jelzi. Ez a növekedés különösen az 1890-es években és az 1900-as évtized elején volt gyors ütemű, amikor mintegy két és félszeresére nőtt a minta fenti értelemben vett eladósodása. Az 1900-as évtized közepétől aztán e magas szint körül fluktuált a mutató. Az 1890-es években még igen jelentős, mintegy kétszeres különbség volt a fővárosi és vidéki malmok között, vagyis a budapesti nagymalmok állótőkéhez viszonyított adósságállománya ennyivel haladta meg a vizsgált vidéki malmokét. Az 1900-as évtized közepére, második felére ez ugyan mérséklődött, de a különbség azért mindvégig fennmaradt. (4. táblázat)

3. táblázat

Malomipari minta önfinanszírozóképeségének alakulása, 1889–1912
(Önfinanszírozóképeség = leírások és tartalékok együttes összege
az állótoke százalékában)

| Év | Összesen | Budapesti malmok | Vidéki malmok |
|------|----------|------------------|---------------|
| 1889 | 61,1 | 52,9 | 102,4 |
| 1894 | 73,5 | 72,8 | 75,2 |
| 1896 | 65,0 | 70,6 | 53,3 |
| 1899 | 64,9 | 61,3 | 72,9 |
| 1901 | 66,5 | 62,3 | 74,7 |
| 1904 | 81,8 | 82,8 | 79,7 |
| 1906 | 77,4 | 85,6 | 59,9 |
| 1908 | 87,2 | 87,7 | 86,0 |
| 1910 | 82,2 | 87,2 | 72,7 |
| 1912 | 81,8 | 75,9 | 94,2 |

A minta összetétele: *Pesti Hengermalom Társaság, Első Budapesti Gőzmalmi Rt., Pesti Viktória Gőzmalom, Erzsébet Gőzmalom Társaság, Zombori Hengermalom Rt.* (korábban *Zombori Export Gőzmalom Rt.*), *Váci Hengermalom Rt., István Gőzmalom Társaság, Borsod-Miskolci Gőzmalom Rt.*
Forrás: *Magyar Compass*. Szerk.: Galánthai Nagy Sándor. Budapest. Megfelelő évfolyamok. (Saját számítások)

4. táblázat

Malomipari minta eladósodási koefficiensének (I.) alakulása, 1889–1912
(Eladósodási koefficiens I. = hitelezők az állótoke százalékában)

| Év | Összesen | Budapesti malmok | Vidéki malmok |
|------|----------|------------------|---------------|
| 1889 | 99,7 | 102,1 | 88,0 |
| 1894 | 155,5 | 184,0 | 80,3 |
| 1896 | 167,8 | 201,9 | 97,1 |
| 1899 | 185,2 | 210,8 | 128,2 |
| 1901 | 206,8 | 253,6 | 116,5 |
| 1904 | 272,3 | 296,7 | 219,2 |
| 1906 | 216,6 | 242,1 | 162,3 |
| 1908 | 267,1 | 290,2 | 217,6 |
| 1910 | 229,0 | 268,1 | 154,9 |
| 1912 | 248,0 | 256,5 | 229,7 |

A minta összetétele: *Pesti Hengermalom Társaság, Első Budapesti Gőzmalmi Rt., Pesti Viktória Gőzmalom, Erzsébet Gőzmalom Társaság, Zombori Hengermalom Rt.* (korábban *Zombori Export Gőzmalom Rt.*), *Váci Hengermalom Rt., István Gőzmalom Társaság, Borsod-Miskolci Gőzmalom Rt.*
Forrás: *Magyar Compass*. Szerk.: Galánthai Nagy Sándor. Budapest. Megfelelő évfolyamok. (Saját számítások)

E mutató változása tehát azt bizonyítja, hogy már a századforduló előtt nagymértékben nőtt az idegen tőkék igénybevétele a magyar malomiparban, különösen a fővárosi nagymalmok esetében. Mivel e két idősor együttes értelmezése kétségtől nehezebb, mint a korábban bemutatott esetben, ezért szükségesnek látszik más mutatók kiszámítása is.

5. táblázat

Malomipari minta belső finanszírozási arányának alakulása, 1894–1912
(Belső finanszírozás aránya = belső finanszírozás / összes finanszírozás
= nyereség + leírások + tartalékok / összes finanszírozás)

| Év | Összesen | Budapesti malmok | Vidéki malmok |
|------|----------|------------------|---------------|
| 1894 | 23,9 | 21,7 | 33,9 |
| 1896 | 20,9 | 19,1 | 27,5 |
| 1899 | 22,5 | 17,8 | 44,8 |
| 1901 | 19,4 | 16,1 | 29,0 |
| 1904 | 19,0 | 18,5 | 20,4 |
| 1906 | 21,0 | 20,6 | 22,0 |
| 1908 | 20,7 | 19,6 | 23,8 |
| 1910 | 21,2 | 20,6 | 22,4 |
| 1912 | 21,0 | 19,4 | 24,6 |

A minta összetétele: *Pesti Hengermalom Társaság, Első Budapesti Gőzmalmi Rt., Pesti Viktória Gőzmalom, Erzsébet Gőzmalom Társaság, Zombori Hengermalom Rt.* (korábban *Zombori Export Gőzmalom Rt.*), *Váci Hengermalom Rt., István Gőzmalom Társaság, Borsod-Miskolci Gőzmalom Rt.*
 Forrás: *Magyar Compass*. Szerk.: Galánthai Nagy Sándor. Budapest. Megfelelő évfolyamok. (Saját számítások)

A belső finanszírozás („Innenfinanzierung”), amely a nyereség, a leírások és a tartalékok együttes összegét jelenti az összes finanszírozás (vagyon) százalékában, a vizsgált időszakban nem mutat számottevő elmozdulást a vizsgált malmok esetében. (5. táblázat) Az 1894-es 24% körüli szintről ugyan néhány százalékponttal csökkent 1896-ra, de ezt követően csak kevéssé mozdult el a 21% körüli centrumtól. A vidéki malmok esetében a kiindulópont lényegesen magasabb volt, de aztán az 1900-as évtized közepétől ezek a malmok is visszaestek a budapestiekhez nagyon hasonló, azt csak néhány százalékponttal meghaladó szintre.

Az idegen tőke és a saját tőke hányadosaként definiálható eladósodási koefficiensek az eladósodás dinamikus növekedését mutatják az 1890-es években és az 1900-as évtized elején, amely 1906 körül megtorpant, illetve visszaesett, de aztán ismét helyreállt a megelőző szint. A vidéki és budapesti malomvállalatok fejlődési dinamikája ezen a téren hasonló ahhoz, amit már a hitelezők/állótőke arányánál korábban megfigyelhettünk: a vidékiek alacsonyabb eladósodási szintről indultak a periódus elején, s bár ez a különbség néhány évben csökkent ugyan, de végig fennmaradt. (6. táblázat)

Az idegen tőke felhasználásának, az eladósodásnak a növekedése, valamint a termelés növekedésének dinamikája között nem látható nyilvánvaló kapcsolat. Az ipari cégek a legnagyobb expanziós szakaszokban inkább igénybe veszik a hiteleket, de az általunk vizsgált időszakban a budapesti malmok nem növekedtek. Sőt, az 1890-es évek második felében, a hitelek jelentőségének relatív növekedése időszakában csökkent a termelésük volumene.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a két utóbb alkalmazott mutató, a belső finanszírozás arányszáma és az eladósodási koefficiens megerősíti a korábbi eredményeket.

6. táblázat

Malomipari minta eladósodási koefficiensének (II.) alakulása, 1894–1912
(Eladósodási koefficiens II. = idegen tőke a saját tőke százalékában)

| Év | Összesen | Budapesti malmok | Vidéki malmok |
|------|----------|------------------|---------------|
| 1894 | 133,1 | 142,2 | 99,0 |
| 1896 | 153,5 | 157,4 | 140,1 |
| 1899 | 161,5 | 171,4 | 137,3 |
| 1901 | 198,1 | 218,5 | 151,1 |
| 1904 | 248,8 | 262,0 | 216,9 |
| 1906 | 175,5 | 174,7 | 177,5 |
| 1908 | 265,1 | 278,0 | 235,2 |
| 1910 | 254,9 | 289,3 | 192,0 |
| 1912 | 254,4 | 287,1 | 198,3 |

A minta összetétele: *Pesti Hengermalom Társaság, Első Budapesti Gőzmalmi Rt., Pesti Viktória Gőzmalom, Erzsébet Gőzmalom Társaság, Zombori Hengermalom Rt.* (korábban *Zombori Export Gőzmalom Rt.*), *Váci Hengermalom Rt., István Gőzmalom Társaság, Borsod-Miskolci Gőzmalom Rt.*

Forrás: *Magyar Compass*. Szerk.: Galánthai Nagy Sándor. Budapest. Megfelelő évfolyamok. (Saját számítások)

A hitelforrások igénybevételének mutatói egyértelműen a külső tőkeforrások fokozódó igénybevételét, a hitelállomány növekedését tanúsítják a malmoknál. A belső tőkefelhalmozó-képesség alakulását jelző mutatók enyhe javulást vagy stagnálást mutatnak ezen a téren. Ennek értelmezésére később visszatérünk.

A vállalati szint

A külső tőkeforrások egyre nagyobb mértékű igénybevétele a malmok fokozódó eladósodását jelenthette a bankokkal szemben. Ezt a fináncsőkekonceptió – mint említettük –, ha magyar vonatkozásban empirikusan nem is próbálta bizonyítani, de implicit módon mindenesetre feltételezte. Pontos választ a problémára nyilvánvalóan az egyes malmok hitelezőinek részletes vizsgálata adhatna. Sajnos azonban erre vonatkozóan csak nagyon szórványos adatokkal rendelkezünk. Az intern mérlegek mellékletei ugyan lehetőséget nyújthatnának ilyen vizsgálatokra, erre azonban csak egyetlen malom (*Első Budapesti Gőzmalmi Rt.*) egyetlen üzleti évről (1913) találtunk forrásokat.

Az *Első Budapesti Gőzmalmi Rt.* hitelezői között négy bankot találhatunk 1913 végén: a *Magyar Általános Hitelbankot*, a *Hungária Bankot*, a *Magyar Bank és Kereskedelmi Rt.*-t és a *Magyar Leszámitoló- és Pénzváltó Bankot*. E pénzüintézetek közel sem egyforma mértékben hiteleztek a malomnak. A *Magyar Általános Hitelbank*, a *Hungária Bank* és a *Magyar Bank és Kereskedelmi Rt.* hasonló, 100.000 K körüli összegei jelentősen elmaradtak a *Magyar Leszámitoló- és Pénzváltó Bankétól*, amely mintegy 740.000 K-s hitelével a malomcég legjelentősebb banki kapcsolatának számított ekkoriban. (7. táblázat)

7. táblázat

*Az Első Budapesti Gőzmalmi Rt. banki váltóhitel-tartozásainak
megoszlása 1913 végén*

| | Tartozás (K) |
|--|--------------|
| <i>Magyar Általános Hitelbank</i> | 114.459 |
| <i>Hungária Bank</i> | 82.416 |
| <i>Magyar Leszámítoló- és Pénzváltó Bank</i> | 740.572 |
| <i>Magyar Bank és Kereskedelmi Rt.</i> | 137.224 |
| <i>Bankok összesen</i> | 1.074.671 |

Forrás: Budapest Fővárosi Levéltár (= BFL) Első Budapesti Gőzmalmi Rt. XI. 1005. 152. kötet

Figyelemre méltó tény, hogy bár a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* két fővel képviseltette magát a malomvállalat igazgatóságában és felügyelőbizottságában, e banknak nem volt adósa a malom.²⁸ Sőt, ellenkezőleg, a vállalat jelentős, az összes bank által neki hitelezettnél jóval nagyobb összeget, 2.658.000 K-t tartott betétként a banknál.²⁹ A malom többi bankkal kialakított üzleti kapcsolatait tehát a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* nem akadályozta. A bankok által hitelezett összegek 1.074.671 K-t tettek ki, ami az elfogadványok állományának 14,7%-ára rúgott, a malom összes adósságának pedig 11,5%-át tette ki.³⁰

A *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* a *Magyar Általános Hitelbank* mellett a korszak legnagyobb magyarországi bankjainak egyike volt. Ipari kapcsolatai a vegyipar és a villamossági ipar mellett főként a malomiparral alakultak ki, ami közelebbi vizsgálatát indokolja.³¹

Szemponctunkból mindenképp figyelmet érdemel a bank üzletágai közül a váltóhitelezés. Bár elvileg kereskedelmi hitelfajtáról van szó, a váltóhitelezésnek fontos ipari vonatkozásai is voltak, különösen addig, míg a folyószámlahitel viszonylag fejletlen volt Magyarországon. A váltóhitelezés nem csupán a mezőgazdaságban öltött nagy méreteket az ún. „parasztváltók” révén, hanem az ipar bizonyos ágaiban is, főként az élelmiszer-, ezen belül pedig éppen a malomiparban. A malomipari részvénytársaságok váltótartozása még 1913-ban is a 170,7 millió K-s „folyó teher” összegből 109,3 millió K-t (64,3%) tett ki, szemben pl. a vegyipar 124,4 K, illetve 15,1 millió K-s (12,1%) megfelelő adataival.³²

A *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* esetében az utolsó békeév intern mérlege részletes adatokat tartalmaz a váltótárca belső összetételéről – korábban a mérlegmellékletek nem részletezték az állományt. 1913-ban a központnál leszámított 85.048.000 K értékű váltóból a pénzüintézetek részesedtek a legnagyobb arányban, 50.356.000 K-val (59,2%). Az ipari cégek között első helyen az *Erzsébet Gőzmalom Társaság* állt 1.850.000 K összegű váltóhitellel, mögötte viszont nem

28 A bankok és iparvállalatok személyi összefonódására lásd: Tomka 2001.

29 Budapest Fővárosi Levéltár (= BFL) Első Budapesti Gőzmalmi Rt. XI. 1005. 152. kötet

30 BFL Első Budapesti Gőzmalmi Rt. XI. 1005. 152. kötet

31 Sándor 1954: 488.

32 *Magyar Statisztikai Évkönyv* 1913: 124–125.

találunk malmot a 16 legnagyobb adós között, ami a bank malomipari hitelüzleteinek korlátozott voltára utal ebben a periódusban.³³

1906 végén a folyószámlahitelek 119.748.872 K-s összegéből a legnagyobb ipari adós a *Királymalom Hedrich és Strausz* volt 4.987.505 K-nyi tartozással. A 15 legnagyobb ipari adós között még egy malmot, az *Erzsébet Gőzmalom Társaság*ot találjuk (434.546 K).

1910-ben a folyószámlahitelek 164.156.058 K-ra emelkedett összegéből 52.350.321 K (31,9%) volt ipari jellegű, amely az évtized közepi adatokhoz képest igen jelentős, közel kétszeresére való növekedést jelentett arányaiban is. Az adósok összetétele is diverzifikáltabb volt, de a legnagyobb adósok listáján első helyen továbbra is a *Királymalom Hedrich és Strausz* állt 6.981.987 K-nyi hitellel. Rajta kívül még a *Zombori Hengermalom*nak volt jelentős, 1.456.200 K-s folyószámlatartozása.

1913-ra a folyószámlahitelek összege tovább nőtt 224.694.076 K-ra, amelyből a három évvel azelőttinél arányaiban valamivel kevesebbet, 70.040.511 K-t (31,2%) nyújtottak ipari társaságoknak. A legnagyobb adós ekkor is a *Királymalom Hedrich és Strausz* volt, a korábbihoz hasonló 6.482.006 K-s összeggel, s találkozhatunk a *Zombori Hengermalom* (2.897.258 K), valamint a *Pancsovai Gőzmalom* (1.515.191 K) nevével is.

Nyilvánvaló, hogy a *Királymalom* esetében a „line-credit” jelenségével állunk szemben, hiszen bár a folyószámlahitel jellegéből adódóan elvileg – a váltóhitelhez hasonlóan – rövid lejáratú hitelforma volt, s e hitelfajtára általában 1–3–6 hónapos kölcsönös felmondási időt állapítottak meg,³⁴ itt is fennállt annak lehetősége, hogy rendszeres meghosszabbítással, gyakorlatilag hosszúlejáratúvá tegyék. A folyószámlák esetenkénti beruházási kölcsönként való funkcionálására számos esetben közvetlen bizonyítékkal is rendelkezünk. A *Pesti Hengermalom Társaság* 1908 októberében „építés céljaira” 2,5 millió K hitelt kapott 5 évre, valamint ettől elkülönítve „folyóüzlet céljaira” 1 milliót, lényegesen alacsonyabb kamatra.³⁵

A századfordulót követő néhány évben a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* csak részvénytőke-emelésekben működött közre, de 1905-től már ismét aktívabban alapított. Ennek egyik jele volt 1906-ban a *Hedrich és Strausz* cég átvezetése társasági formába *Királymalom Rt.* néven 4 millió K alaptőkével. Az újabb, 1910-től kezdődő alapítási hullám idején a bank részt vett a zombori és a pancsovai gőzmalomok részvénytársaságok alakításában.

A részvényeket elhelyező konzorcium vagy szindikátus általában eleve több évre alakult. A *Királymalom Rt.* 1906 tavaszi alapításakor pl. a szindikátus 1908. december 31-ig jött létre.³⁶ A konzorcium hivatása teljesítése után általában azonnal feloszlott, de egy másik ügyletre gyakran létesültek szinte azonos társulások. Ezek összetéte-

33 Ipari cég elnevezés alatt részvénytársasági vállalatokat értünk.

34 Lásd például a *Soukup és Korb Hímzőipar Rt.* 1909-es hitelszerződésének fél éves felmondását. MOL Z 33 Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek 1909. július 14. 1480.

35 MOL Z 34 Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Ügyvezetőigazgatósági jegyzőkönyvek 1908. október 19.

36 MOL Z 34 Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Ügyvezetőigazgatósági jegyzőkönyvek 1906. május 3.

le kifejezte az üzleti kapcsolatok hálózatát. A *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* leggyakrabban a *Wiener Bankvereinnel* működött együtt a századfordulót követően, de más külföldi bankokat (*Unionbank*, *Schweizerische Bankverein*, *Länderbank*, *ivnos-tenská banka*) és hazai pénzintézeteket is megtalálhatunk partnerei között.

A századfordulótól, de leginkább a világháború előtti évektől a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* a korábinál lényegesen tudatosabban igyekezett iparvállalatok tulajdonosává válni. A tudatosságra a legjobb példát a malomipar jelentette. A bank már 1902-től kimutathatóan gazdaságossági számításokat végzett a legnagyobb fővárosi malmok esetében (őrlőképesség, pénzügyi helyzet), sőt tervezetet is készített az esetleges összevonásukból származó hatékonyságnövekedésre vonatkozóan.³⁷ A nagymalmokat nem sikerült megvennie, de a következő években a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* valóban aktivizálódott a malomiparban. A közvetítésével ment végbe a *Lujza Gőzmalom* és az *Első Budapesti Gőzmalom* kvázi fúziója (részvénycsera útján),³⁸ majd a *Királymalom* részvénytársasággá alakításában volt döntő része, s a háború előtt több kisebb vidéki malmot is megvásárolt.³⁹ (8. táblázat)

8. táblázat

A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank ipari értékpapírállományának ágazatok szerinti megoszlása 1913 végén^a

| | Vállalatok száma (db) | Árfolyamérték (K) | Az egész tárca %-ában | Névérték ^b (A) (K) | Részvénytőke egész Magyarországon (B) (K) | (A) a (B) %-ában |
|------------------------|--------------------------|----------------------|--------------------------|-------------------------------|--|---------------------|
| Bányászat | 2 | 2.753.276 | 8,7 | 723.920 | | – |
| Vas- és fémipar | – | – | – | – | 85.220.000 | – |
| Gépgyártás, vill. ipar | 5 | 5.398.218 | 17,0 | 3.644.800 | 188.713.000 | 1,9 |
| Vegyipar | 8 | 5.645.149 | 17,8 | 6.043.000 | 155.141.000 | 3,9 |
| Textilipar | 8 | 2.082.750 | 6,6 | 2.187.555 | 102.009.000 | 2,1 |
| Építő(anyag)ipar | 4 | 3.274.166 | 10,3 | 3.723.900 | 120.048.000 | 3,1 |
| Cukoripar | 3 | 2.598.405 | 8,1 | 4.107.500 | 103.800.000 | 4,0 |
| Malomipar | 6 | 8.610.932 | 27,2 | 5.385.400 | 90.324.000 | 6,0 |
| Egyéb élelmiszeripar | 3 | 726.442 | 2,3 | 585.000 | 74.973.000 | 0,8 |
| Egyéb | 2 | 604.318 | 1,9 | 480.000 | 141.394.000 | 0,3 |
| <i>Összesen</i> | <i>41</i> | <i>31.693.656</i> | <i>100</i> | <i>26.881.075</i> | <i>1.061.622.000</i> | <i>2,53</i> |

^a A *Magyar Statisztikai Évkönyv* ágazati beosztását követve; hazai vállalatok.

^b A nem kerek összegeket a tizedékrészvény-birtok eredményezi.

Forrás: MOL Z 49 Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Könyvelőség 191–192. cs. (Saját számítás); - *Magyar Statisztikai Évkönyv* 1913.

37 MOL Z 40 Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Projektumok 50. cs. 938.

38 MOL Z 40 Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Projektumok 50. cs. 934.

39 A *Királymalomra* lásd MOL Z 40 Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Projektumok 51. cs. 946; A váci, zombori, pancsovai, zentai malmokra: MOL Z 34 Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Ügyvezetőigazgatósági jegyzőkönyvek, különböző évfolyamok.

9. táblázat

*Részvénytársaságok átlagos profitja Magyarországon néhány ágazatban, 1906–1913
(Nyereség a névleges részvénytőke százalékában)*

| | 1906 | 1910 | 1913 |
|--------------------------|-------------------|-------------------|------|
| Hítelintézetek | 15,8 | 14,5 | 14,3 |
| Vas- és fémipar | 16,7 | 16,3 | 18,4 |
| Gépgyártás, villamosipar | 9,5 | 13,6 | 10,3 |
| Építőanyagipar | 12,7 | 10,9 | 6,9 |
| Textil- és ruhaipar | 10,8 | 6,4 | 9,1 |
| Malomipar | – | – | 8,5 |
| Cukoripar | – | – | 7,6 |
| Egyéb élelmiszeripar | 10,0 ^a | 12,5 ^a | 10,7 |
| Vegyipar | 11,5 | 5,3 | 6,8 |

^a Az egész élelmiszeripar.

Megjegyzés: Az ipar Horvátország–Szlavóniával együtt.

Forrás: *Magyar Statisztikai Évkönyv* megfelelő évfolyamai. (Saját számítás)

A részvények azonban csekély jövedelmezőséggel rendelkeztek, ami igazolta a bank vonakodását a nagyobb tulajdonosi részesedéstől, s összefüggött azzal a ténnyel is, hogy a bank nem válogathatta kedve szerint ipari érdekeltségeit. A világháború előtti néhány évben a legcéltudatosabb erőfeszítések eredményeként szerzett malomérdelkeltiségei – a váci, zentai, zombori, pancsovai malmok – olyan kisebb vagy közepes méretű vidéki üzemek voltak, melyek jövedelmezősége korántsem volt kiemelkedő.

A *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* betétállományának vizsgálata azt mutatja, hogy az iparvállalatok figyelemre méltó nagyságú betétállománnyal rendelkeztek a banknál a vizsgált periódusban. 1910 végén pl. az összes folyószámlabetét 12,7%-át hazai ipari részvénytársaságok helyezték el. Néhány ipari és közlekedési vállalat feltűnően nagy betétekkel rendelkezett a banknál, aminek következtében ezek a cégek nettó hitelezői, s nem nettó adósai voltak a banknak.

Néhány nagymalom – az *Erzsébet Gőzmalom* és az *Első Budapesti Gőzmalom* – különösen az 1890-es években rendelkezett jelentős betéttel a banknál. Az 1890-es évek elején–közepén az ipari cégek – s így a malomipariak is – nettó hitelezői voltak a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank*nak, még akkor is, ha esetleg a folyószámlán engedélyezett banki hitel fel nem használt része ipari betétként jelentkezett, hiszen maga az engedélyezett rész az ipari folyószámlahitelek összegét növelte ilyen esetben. E tények alátámasztják a hitelezés elemzése során korábban megfogalmazott megállapításunkat a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* igen mérsékelt finanszírozási hozzájárulásáról ebben a periódusban. Később, különösen néhány nagymalom, pl. mint az említett *Királymalom*, az 1900-as évtized közepétől már nyilvánvalóan nem ebbe a kategóriába esett, hanem a nettó adósokéba. A *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank*nál a századforduló után már a korábbinál nagyobb számban találunk malomipari adósokat, ami egyrészt összefüggött a bank tudatos üzleti terjeszkedési politikájával az ágazat irányában, de ugyancsak összefüggött a malomipar korábbiakban bemutatott fokozódó relatív eladósodásával.

10. táblázat
A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank malomipari részvénybirtoka, tőke-, hitel-, valamint személyi kapcsolatai 1913 végén

| | Alaptőke (1000 K) | A bank részvény-birtoka (%) | A PMKB hitelei és a bank szindikátusi részesei (K) | | A bank igazg.-i és felügy.biz. tagsága |
|---------------------------------------|----------------------|-----------------------------------|--|------------------------------|---|
| | | | Hitelek (K) | Szindikátusi részesei (K) | |
| <i>Első Budapesti Gőzmalom</i> | 6.500 | 29,65 | – | – | 2 |
| <i>Erzsébet Gőzmalom</i> | 2.700 | 0,7 | 1.870.000 | 91.332 | 2 |
| <i>Királymalom Hedrich és Strausz</i> | 4.000 | 33,9 | 6.530.510 | – | 1 |
| <i>Zombori Hengermalom</i> | 1.000 | 97 | 2.897.258 | – | 2 |
| <i>Váci Hengermalom</i> | 750 | 95,1 | 1.287.154 | – | 2 |
| <i>Pancsovai Gőzmalom</i> | 400 | 100 | 1.515.191 | – | 2 |
| <i>Zentai Hengermalom</i> | 600 | – | 903.242 | – | 1 |
| <i>Ungvári Malom</i> | 300 | – | 100.000 | – | – |
| <i>Lujza Gőzmalom</i> | 2.800 | – | – | – | 1 |
| <i>Debreceni István Gőzmalom</i> | 5.200 | – | – | 490.717 | – |
| <i>Gizella Gőzmalom</i> | 3.200 | – | – | – | 1 |
| <i>Első Békéscsabai Gőzmalom</i> | 2.000 | – | 200.000 | – | – |
| Malomipar összesen (A) | | | 15.303.355 | 582.049 | 14 |
| Ipar összesen (B) | | | 82.814.224 | 11.487.465 | 115 |
| (A) a (B) %-ában | | | 18,5 | 5,1 | |
| (A) a bank vagyonának %-ában | | | 1,3 | 0,05 | |

Források: MOL Z 49. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank. Könyvelőség. 191–192. cs. (Saját számítás); *Compass Leonhardt* 1913–14. Band I-II. Wien, 1915.

A malomiparnak a századforduló után nagyobb jelentőséget tulajdonító banki üzletpolitika ellenére – aminek a malomipar nem kiemelkedő profitjai is gátat szabtak (9. táblázat) – az iparági specializáció továbbra is mérsékelt szintje jól látható a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* értékpapírtárcájának összetételéből és hitelkapcsolatainak alakulásából.⁴⁰

Összességében elmondható, hogy a bank minden malomipari terjeszkedése ellenére az ezen iparággal bonyolított üzletei csekély hányadát jelentették a bank összes üzletének. Jól mutatja ezt, hogy 1913-ban a malomipari vállalatoknak nyújtott hitelek a bank vagyonának mindössze 1,3%-át tették ki, a szindikátusi részesei mérlegétél pedig a 0,05%-át. (10. táblázat)

40 Tomka 1999: 179–182. Függelék A.

Tanulmányunkban a magyar malomipar finanszírozásának, tőkeforrásainak néhány sajátos vonását igyekeztünk bemutatni a századforduló (1895–1913) Magyarországon egy fővárosi nagymalmokból és többnyire kisebb vidéki malmokból álló minta pénzügyi adatainak elemzésével. A malomipar, s különösen a budapesti nagymalmok kétségtelenül sajátos helyzetben voltak ekkoriban az egész iparon belül. Míg az 1890-es évekig a döntően exportra termelő fővárosi malmok jelentős növekedésen mentek keresztül, addig a vizsgált periódusban már a megváltozott külpiaci viszonyoknak és a hazai gazdaságpolitika irányváltásának következtében inkább stagnáltak.

Eredményeink néhány óvatos következtetést tesznek lehetővé, amelyek további bizonyítékokat igényelnek. Ezek szerint a malomipar tőkefelhalmozási folyamata komplexebb módon alakult a századforduló időszakában, mint a nehézipari vállalatoké. A hitelforrások igénybevételének mutatói egyértelműen a hitelállomány növekedését jelzik a malmoknál. Egyfelől tehát elmondhatjuk, hogy a malmok mindinkább igénybe vettek külső forrásokat, főként az 1904-ig terjedő időszakban. Ugyanakkor a belső tőkefelhalmozó-képesség alakulását jelző mutatók is enyhe javulást vagy stagnálást mutatnak. Ez a látszólag ellentmondó dinamika a malomipar technológiai–pénzügyi fejlődésének sajátosságaival függhet össze: a „saját tőkén” belül az „állótőke” növekedése mindinkább lelassult, ezenkívül pedig a „leírások” és a „tartalékok” aránya enyhén nőtt. Ezeken túlmenően fontos körülmény az is, hogy a külső források döntően nem banki eredetűek voltak, hanem úgy tűnik, egyre inkább a malmokkal üzleti kapcsolatba került kereskedők hiteleztek a cégeknek. Emellett az egyes malomipari vállalatok pénzügyi helyzete és politikája jelentősen különbözött. Egyes vállalatok (pl. a *Királymalom*) nagy bankhitelekkel rendelkeztek, míg más nagymalmok (pl. az *Első Budapesti Gőzmalom Rt.*) a bankok nettó hitelezőinek számítottak.

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár

Pesti Magyar Kereskedelmi Bank. Könyvelőség; Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek;

Ügyvezetőigazgatósági jegyzőkönyvek; Projektumok

Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. Könyvelőség.

Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. Igazgatósági iratok.

Budapest Fővárosi Levéltár

Első Budapesti Gőzmalom Rt.

Compass Leonhardt, 1913–14. Band I–II. Wien, 1915.

Magyar Compass. Szerk.: Mihók Sándor (1874–1888); Armbruster Jakab és G. Nagy Sándor (1889–1893); G. Nagy Sándor (1894–1913)

Magyar Statisztikai Évkönyv 1906, 1910, 1913-es évfolyamok

HIVATKOZOTT IRODALOM

- A hengerszékék fejlődése és a malomipar történetének rövid vázolata.* Budapest, 1928.
- Árvay József (szerk.) 1941: *A magyar ipar.* Budapest
- Berend T. Iván – Ránki György 1955: *Magyarország gyáripara, 1900–1914.* Budapest
- Berend T. Iván – Ránki György 1979: Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában. In: Berend T. Iván – Ránki György (szerk.): *Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában.* Budapest, 11–158.
- Futó Mihály 1944: *A magyar gyáripar története.* Budapest
- Halkovics László 1997: A magyar malomipari statisztika története, 1850–1950. *Statisztikai Szemle* (75) 8–9. 708–721.
- Hertner, Peter 1980: Das Vorbild deutscher Universalbanken bei der Gründung und Entwicklung italienischer Geschäftsbanken neuen Typs. In: Henning, Friedrich-Wilhelm (Hrsg.): *Entwicklung und Aufgaben von Versicherungen und Banken in der Industrialisierung.* Berlin, 195–281.
- Jürgen Kocka 1969: *Unternehmensverwaltung und Angestelltenschaft am Beispiel Siemens, 1874–1914.* Stuttgart
- Kövér György 1982: *Iparosodás agrárországban.* Budapest
- Kövér György 1989: Banking and Industry in Hungary before 1914. In: *Banking and Industry in Hungary. Uppsala Papers in Economic History. Working Paper.* No. 6. Uppsala, 29–40.
- Landes, Davis S. 1986: *Az elszabadult Prométheusz.* Budapest
- Molnár Tibor 1970: A malomipar történeti-statisztikai feldolgozásának elméleti és gyakorlati kérdései. In: *Történeti statisztikai évkönyv 1967–1968.* Budapest, 291–320.
- Mosser, Alois 1980: *Die Industrieaktiengesellschaft in Österreich, 1880–1913.* Wien
- Pogány Ágnes 1989: From the Cradle to the Grave? Banking and Industry in Budapest in the 1910s and 1920s. *Journal of European Economic History* vol. 18. 3. 529–549.
- Pohl, Manfred 1982: Festigung und Ausdehnung des deutschen Bankwesens zwischen 1870 und 1914. In: *Deutsche Bankengeschichte.* Band 2. Frankfurt am Main, 223–351.
- Sándor Vilmos 1954: *Nagyipari fejlődés Magyarországon, 1967–1900.* Budapest
- Schmidt Béla 1929: *A malomipar.* Budapest
- Szterényi József – Ladányi Jenő 1933: *A magyar ipar a világháborúban.* Budapest
- Tilly, Richard H. 1978: Das Wachstum industrieller Grossunternehmen in Deutschland 1880–1911. In: Kellenbenz, Hermann (Hrsg.): *Wirtschaftliches Wachstum, Energie und Verkehr vom Mittelalter bis ins 19. Jahrhundert.* Stuttgart–New York, 153–182.
- Tomka Béla 1999: *Érdek és érdektelenség. A bank–ipar viszony a századforduló Magyarországon, 1892–1913.* Debrecen
- Tomka Béla 2001: Interlocking Directorates Between Banks and Industrial Companies in Hungary at the Beginning of the Twentieth Century. *Business History* (43) 1. 25–42. [Magyarul rövidebb elméleti bevezetővel: Személyi összefonódás bankok és iparvállalatok között a századforduló Magyarországon. *Replika* 25. 1997. 37–46.]
- Wellhöner, Volker 1989: *Grossbanken und Grossindustrie im Kaiserreich.* Göttingen
- Wellhöner, Volker – Wixforth, Harald 1990: Unternehmensfinanzierung durch Banken – Ein Hebel zur Etablierung der Bankenherrschaft? Ein Beitrag zum Verhältnis von Banken und Schwerindustrie in Deutschland während der Kaiserreich und der Weimarer Republik. In: Petzina, Dietmar (Hrsg.) *Zur Geschichte der Unternehmensfinanzierung.* Berlin, 11–33.